

ТЕМА 9. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Засвоєння теоретичних положень цієї теми сприятиме формуванню вмінь і навичок спеціально-юридичного аналізу конкретних соціальних ситуацій та фактів. Такий аналіз – неодмінна умова правильного використання різноманітних юридичних засобів (насамперед суб'єктивних юридичних прав і обов'язків) задля безперешкодного задоволення відповідних потреб та інтересів, досягнення балансу приватних і публічних цілей, здійснення захисту основоположних прав людини та інших учасників суспільного життя.

9.1 Поняття, ознаки та види правовідносин

Між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами постійно виникає безліч відносин, які потребують урегулювання шляхом встановлення певних правил поведінки їх учасників. Суспільство виробило значну кількість таких правил поведінки (соціальних норм). Це норми моралі, звичаї, корпоративні норми, норми права та ін. Кожен вид соціальних норм спрямований на регламентацію певного кола суспільних відносин, які й одержують своє найменування відповідно до назви норм, що їх регулюють. Відповідно до цього *відносини в суспільстві, що врегульовані нормами права, називаються правовими відносинами, або правовідносинами.*

В юридичній літературі виокремлюють два основних підходи до інтерпретації правовідносин: перший пов'язаний з інтерпретацією правовідносин через їх зв'язок з юридичним нормативом (нормою права); другий – це діяльнісний підхід до визначення правовідносин¹.

*Перший класичний підхід може бути представлений дефініцією, що **правові відносини**² – це свідомі вольові суспільні відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами та обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу.*

Другий, діяльнісний підхід визначає правовідносини як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результатів, що передбачені законом, або не суперечать закону чи іншим джерелам права³.

Правовідносинам притаманні такі суттєві **ознаки**, а саме:

– є різновидом суспільних відносин. Правовідносини виникають між

¹ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 188 – 189.

² Поряд з поняттям «правові відносини» в юридичній літературі використовують поняття «правовідношення». , Аналізуючи поняття «правовідношення», І.А. Сердюк наголошує на тому, що воно будучи похідним від слова відношення, означає ставлення людини до права, оцінку діючого права і значно рідше як стосунки між людьми. У зв'язку з цим автор виступає проти використання в юридичній літературі терміна «правовідношення» у значенні зв'язку між людьми. Враховуючи етимологію цього слова, ми також підтримуємо цю думку, незважаючи на те, що законодавець використовує поняття правовідношення в нормативно-правових актах (наприклад, ст. ст. 16, 237, 509 ЦК України).

³ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 188.

людьми, їх об'єднаннями та спільнотами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких законних інтересів;

– є *свідомо-вольовими відносинами*, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей та для їх виникнення необхідна воля як мінімум одного з учасників. Щоправда, правовідносини можуть виникати та припинятися поза волею (інтересом) їх учасників (наприклад, особа стосовно якої було вчинено протиправне діяння, вимушено, не з власної волі набуває статусу суб'єкта кримінально-правових відносин);

– *виникають із приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів*, які виступають як передумова правовідносин;

– *виникають, тривають, змінюються, припиняються, відновлюються або відновлюються на основі норм права*;

– *учасники правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками*. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені та зобов'язані особи, де права й інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими;

– *охороняються державою і в разі потреби забезпечуються силою державного примусу*.

Правовідносини можуть виникнути лише за наявності необхідних передумов. Під **передумовами виникнення, зміни і припинення правовідносин** розуміють певний комплекс різних за змістом взаємопов'язаних юридичних явищ, взаємодія яких тягне за собою рух правовідносин. Виокремлюють загальні (матеріальні) та спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин.

Загальні (матеріальні) передумови виникнення, зміни і припинення правовідносин:

– *наявність не менше двох суб'єктів права як учасників правовідносин*;

– *об'єкт правовідносин* – певні інтереси або блага як матеріальні, так і не матеріальні, з приводу яких, або з приводу захисту яких, суб'єкти правовідносин вступили у відносини між собою.

Спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин:

– *нормативно-правова основа*, характерною ознакою якої виступають відповідні норми права, що регулюють певний вид суспільних відносин;

– *правосуб'єктна основа*, що визначає здатність особи до участі в тому чи іншому виді правових відносин;

– *юридиико-фактична основа*, тобто певні юридичні факти (фактичні склади) реальної дійсності, з наявністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення відповідних прав і обов'язків правосуб'єктної особи (може розглядатись і як передумова правовідносин, і як структурний елемент).

Сучасне суспільство характеризується значною кількістю і складністю зв'язків, що виникають між людьми та їх об'єднаннями. Ці відносини мають різну спрямованість, вони різні за кількістю учасників, що обумовлює ті або інші особливості правових норм, які регулюють конкретні соціальні відносини. Різноманіття суспільних відносин і особливості норм права, що їх

регламентують, обумовлюють виникнення правовідносин, які багато в чому відрізняються між собою.

Правовідносини, залежно від певних ознак та критеріїв поділяють на **види: За спеціально-юридичними функціями права:**

– *регулятивні*, які виникають у результаті правомірної поведінки суб'єктів і в яких поведінка їх учасників повністю відповідає нормам права, тобто є правомірною;

– *охоронні*, які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єктів як негативна реакція держави на таку поведінку. До цього виду відносяться правовідносини, в ході яких відбувається притягнення суб'єкта за вчинене правопорушення до юридичної відповідальності.

За рівнем індивідуалізації суб'єктів:

– *відносні*, в яких точно визначені права й обов'язки всіх учасників (відносно кожного) – як уповноважених, так і зобов'язаних. Наприклад, відносними правовідносинами є договори купівлі-продажу – домовленості, в межах яких права й обов'язки сторін (продавця і покупця) визначені вичерпно й однозначно;

– *абсолютні*, в яких визначена лише одна уповноважена сторона, що є носієм певного суб'єктивного права, а всі інші суб'єкти (абсолютно кожний) визнаються зобов'язаними не заважати здійсненню уповноваженим своїх прав. Прикладом можуть бути відносини власності, в яких завжди точно визначений власник певних об'єктів, а абсолютно всі інші суб'єкти визнаються зобов'язаними поважати і не перешкоджати здійсненню прав власника.

За предметом правового регулювання:

– *конституційно-правові*. Своєрідність конституційних правовідносин, учасниками яких є правоохоронні органи, зумовлена: особливим юридичним змістом цих відносин; права і обов'язки суб'єктів конституційних правовідносин за участю правоохоронних органів бувають двох видів: перші безпосередньо здійснюються в певних відносинах, інші реалізуються на підставі норм інших галузей права, що конкретизують вказані права та обов'язки; мають особливий склад суб'єктів – учасників цих відносин¹;

– *адміністративно-правові*. Специфічними рисами адміністративно-правових відносин у діяльності правоохоронних органів є: ці відносини виникають у особливій сфері державного управління; аналіз адміністративно-правових відносини в діяльності правоохоронних органів дозволяє зробити висновок, що їх об'єкт відрізняється від об'єкта інших правових відносин. Його специфіка зумовлена компетенцією правоохоронних органів, а також формами і методами їх діяльності; саме в адміністративно-правових відносинах правоохоронні органи виступають безпосередньо як органи примусу, в той же час тісно пов'язані з населенням, тим самим слугують у ролі інструменту формування ставлення населення до суб'єктів правоохоронної системи; цей вид правовідносин є основним змістом діяльності Національної поліції;

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРУМ, 2011. – С. 262 – 263.

– *кримінально-процесуальні*. Правовідносини пронизують усі стадії кримінального процесу. У кримінальному процесі немає дій, що вчиняються поза правовідносинами, як і немає учасників кримінального процесу, які могли б реалізувати свої права або виконати обов'язки поза правовідносинами¹. Класифікацію правовідносин за предметом правового регулювання можна продовжувати перераховуючи існуючі галузі права.

За кількістю суб'єктів:

– *проті*, що відбуваються лише між двома суб'єктами (сторонами), наприклад купівля-продаж, де сторонами є продавець і покупець;

– *складні*, учасниками яких є три і більше суб'єктів (сторін), наприклад судові засідання, сторонами якого можуть бути суд, обвинувачений, захисник, обвинувач, свідки, експерти тощо.

За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами:

– *односторонні*, в яких кожна сторона відносно іншої має або лише права, або лише обов'язки. До таких відноситься, наприклад, видача довіреності;

– *двосторонні*, в яких кожна із сторін має як права, так і обов'язки. Наприклад, навчання студента у вищому навчальному закладі є правовідношенням, у якому кожна із сторін (студент і вищий навчальний заклад) мають по відношенню один до одного як права, так і обов'язки.

За характером обов'язків:

– *активні*, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії, наприклад студент своєчасно повинен підготувати дипломну роботу;

– *пасивні*, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен утриматись від вчинення певних дій, наприклад студент повинен не вчиняти дій, що порушують дисципліну під час проведення навчальних занять.

За характером волевиявлення сторін:

– *договірні*, для виникнення яких необхідне волевиявлення (згода) як уповноваженої, так і зобов'язаної сторони (наприклад, договір охорони);

– *управлінські*, для виникнення яких досить волевиявлення лише уповноваженої сторони (наприклад, накладення адміністративного стягнення).

За часом тривалості:

– *короткочасні*, що завершуються одноактною реалізацією учасниками правовідносин своїх прав і обов'язків (наприклад, поліцейський поінформував водія про тимчасову заборону проїзду у зв'язку дорожньо-транспортною пригодою);

– *тривалі*, що не завершуються одноактною реалізацією прав і обов'язків (наприклад, пенсійні правовідносини).

За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріально-правові відносини*, що виникають на основі норм матеріального права та є юридично первинними (наприклад, адміністративно-правові, цивільно-правові та інші);

– *процесуально-правові відносини*, що виникають на основі норм

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРУМ, 2011. – С. 268.

процесуального права та є похідними від матеріальних правовідносин (наприклад кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо).

9.2 Структура правовідносин

В юридичній літературі при розкритті будови правовідносин використовують терміни «структура», або «склад». Вживаючи термін «склад», зосереджують увагу на елементах правовідносин, а використання терміна «структура» дозволяє окрім окреслення елементів правовідносин підкресли також логічний взаємозв'язок між ними. *Система (організованість) правовідносин розкривається через їх структуру. Структура правовідносин – основні елементи правовідносин і спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів.*

Правовідносини є конструкцією, що складається з таких **елементів**:

- суб'єкти правовідносин;
- об'єкти правовідносин;
- зміст правовідносин;
- юридичні факти.

Суб'єкти правовідносин¹ – це учасники правових відносин, які виступають носіями взаємних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Види суб'єктів правових відносин:

– *люди (фізичні особи)* – громадяни певної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох чи більшої кількості держав), апатриди (особи без громадянства жодної держави);

– *спільноти* – народ (нація), територіальні громади, трудові й навчальні колективи, інші соціальні групи (демографічні, соціально-економічні, професійні тощо);

– *об'єднання* – державні (державна в цілому, її організації – органи держави, державні установи, державні підприємства) і громадські (громадські організації, громадські рухи, органи громадської самодіяльності, недержавні підприємства й установи)².

Люди, спільноти та їх об'єднання відповідно до норм права володіють *правосуб'єктністю*, тобто передбаченою нормами права здатністю бути учасниками правовідносин.

Правосуб'єктність – здатність виступати суб'єктом правовідносин, що складається з *правоздатності та дієздатності*. Правосуб'єктність є соціально-юридичною властивістю особи: вона має дві сторони – *соціальну та юридичну*. *Соціальна сторона* правосуб'єктності виражається в тому, що ознаки суб'єктів права законодавець не може обирати довільно – вони визначаються як самим життям, так і інтересами, потребами та закономірностями суспільного розвитку. *Юридична сторона* – полягає в тому, що ознаки суб'єктів права обов'язково повинні бути закріплені в нормах права.

¹ У правовій доктрині можна зустріти визначення учасників правовідносин як суб'єктів юридичних відносин, зокрема такої думки дотримується П.М. Рабінович.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 158.

У теорії права є достатньо обґрунтована точка зору, яка полягає в тому, що правосуб'єктність може розглядатися як свого роду суб'єктивне юридичне право – «право на право»¹.

Правосуб'єктність – це самостійна правова категорія, що існує поряд із правами і обов'язками. Вона свідчить про правову здатність особи бути носієм цих прав і обов'язків, тобто правосуб'єктність – не кількісне вираження прав суб'єкта, а постійний громадянський стан особи; не саме володіння правами, а передумова, здатність здобувати і здійснювати суб'єктивні права².

До *соціально-юридичних властивостей правосуб'єктності* відносять такі характеристики особи:

Правоздатність – *здатність особи мати суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки.*

Розрізняють такі види правоздатності:

– *загальна правоздатність* – загальна здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені в нормах права. У людини загальна правоздатність виникає з моменту її народження і припиняється з її смертю;

– *галузєва правоздатність* – здатність суб'єкта мати права та обов'язки, закріплені певною галуззю права. Існування такої правоздатності обумовлено тим, що в різних галузях права строки виникнення правоздатності визначаються по-різному. Слід зауважити, що цивільне право відходить від розуміння правоздатності як статичного явища. Так, ч. 3 ст. 25 ЦК України передбачає, що у встановлених законом випадках, здатність фізичної особи мати окремі права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням нею відповідного віку. Таким чином, правоздатність – це така правова категорія, яка розвивається динамічно. Наприклад, фізична особа, якій виповнилося 14 років, має право вільно обирати місце проживання (ч. 2 ст. 29 ЦК України);

– *спеціальна правоздатність* – здатність суб'єкта мати права та обов'язки, що пов'язана з особливими знаннями, уміннями, навиками, якими повинен володіти суб'єкт права (президента, судді, водія громадського транспорту тощо).

Головним змістом правоздатності фізичних осіб є не реальні права учасників правовідносин, а принципова можливість їх мати. Правоздатність людини невід'ємна від особистості, її неможливо відібрати, вона не може нікому передаватися, але вона у визначених законом випадках може бути обмежена³. Юридична особа здатна мати такі права і обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук, П. Я. Писнової. – К. : КНТ, 2011. – С. 315 – 316.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – С. 536.

³ Обмеження правоздатності допускається у виняткових випадках. Закон допускає два види обмеження цивільної правоздатності: а) добровільне – наприклад, закріплена в законодавчих актах заборона працівникам Національної поліції обіймати займатися підприємницькою діяльністю; обмеження прав громадянина, який став ченцем; б) примусове – допустиме лише тоді, коли воно передбачене законом з обов'язковим переліком конкретних випадків і встановленням порядку такого обмеження. До таких обмежень, наприклад, належать заходи кримінального покарання: арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк і довічно, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю тощо (ст. 51 КК України).

Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною¹.

Дієздатність – здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Включає в себе правочиноздатність і деліктоздатність.

Таким чином, на відміну від правоздатності, дієздатність характеризує можливість індивіда шляхом виконання певних дій оволодівати тими чи іншими правами й обов'язками, а також здатність індивіда своїми діями реалізовувати їх на практиці. Саме наявність дієздатності обумовлює можливість особи, яка досягла певного віку і має закінчену середню освіту, здійснювати певні дії, в результаті яких вона стає студентом вищого навчального закладу.

Рівень дієздатності індивідів залежить від певних факторів:

– *віку*. Повною мірою дієздатність виникає з досягненням повноліття (18 років). До цього часу неповнолітні мають часткову або неповну дієздатність, яка доповнюється дієздатністю їх батьків або осіб, які їх замінюють;

– *стану психічного та фізичного здоров'я*. Особи, визнані в установленому законом порядку душевнохворими, вважаються такими, що не усвідомлюють своїх дій та їхніх наслідків, а тому не можуть бути суб'єктами багатьох правовідносин і не притягаються до юридичної відповідальності, хоча б їх дії мали ознаки правопорушення;

– *рівня і ступеня освіти та низки інших обставин*. Так, слідчим Національної поліції може бути лише особа яка здобула вищу юридичну освіту.

Враховуючи відповідні фактори дієздатності, в ЦК України визначено такі **рівні**: *часткова, неповна, повна, обмежена, недієздатність особи*.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років).

Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб).

Повна дієздатність настає при досягненні фізичними особами 18 річного віку (повноліття), а також можливе *набуття* повної цивільної дієздатності в разі реєстрації за рішенням суду шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Повна цивільна дієздатність може бути *надана* фізичній особі яка: а) досягла 16 років і працює за трудовим договором; б) є неповнолітньою і яка записана матір'ю або батьком дитини; в) досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника та (або) органу опіки та піклування).

Обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 335.

себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Недієздатною фізична особа може бути визнана судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Правочиноздатність – здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями вчиняти правочини¹.

Деліктоздатність – здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею правопорушення. Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності віддавати собі звіт у своїх діях і керувати ними) і досягнення певного віку. Вік настання адміністративної відповідальності складає в Україні 16 років, загальний вік настання кримінальної відповідальності встановлений на такому ж рівні, а знижений – на рівні 14 років.

Слід зазначити, що серед суб'єктів правових відносин особливе місце посідають *юридичні особи*, якими відповідно до ст. 80 ЦК України є організації, створені і зареєстровані в установленому законом порядку, наділені цивільною правоздатністю і можливістю бути позивачем та відповідачем у суді. Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту її держаної реєстрації і припиняються з її ліквідацією, яка фіксується виключенням юридичної особи з державного реєстру. Правосуб'єктність юридичної особи носить *спеціальний* характер. Вона має здійснювати тільки ті дії, які зафіксовані в її установчих документах. Наприклад, підприємство може виробляти певні матеріальні блага і не має здійснювати функції фінансової установи.

Правосуб'єктність мають як суб'єкти права, так і суб'єкти (учасники) правовідносин, що дає певну підставу для їх ототожнення. Але коректніше розмежовувати ці поняття. По-перше, суб'єкти права є тільки потенційними учасниками правовідносин. По-друге, володіння правами та їх втілення в життя (реалізація) є можливими і поза правовідносинами (наприклад, це втілення в життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права). По-третє, суб'єкт права може володіти лише однією з перелічених характеристик, що складають правосуб'єктність, а саме правоздатністю (дитина, недієздатна особа), що є достатнім для володіння правами. Набуття прав та виконання юридичних обов'язків від імені таких осіб здійснюють їх законні представники (батьки, усиновлювачі, опікуни). Таким чином, поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» співвідносяться як загальне та окреме явище. Суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, що є учасником правовідносин². Так само поняття «суб'єкт правовідносин» та

¹ Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

² Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 187.

«учасник правовідносин» співвідносяться як загальне та окреме явище. Усі суб'єкти правовідносин – це особи потенційно здатні бути учасниками правовідносин, а учасники правовідносин – це люди, спільноти, об'єднання, які беруть реальну участь у конкретних правовідносинах.

Оскільки суб'єкт правовідносин – це завжди і суб'єкт права, то його загальну характеристику потрібно пов'язувати з правосуб'єктністю і правовим статусом. Різноманітні зв'язки права і людини можуть бути охарактеризовані через призму правового статусу. **Правовий статус** – це закріплене правове положення фізичних та юридичних осіб у певній системі суспільних відносин.

Структура правового статусу включає:

- правові норми та принципи, що встановлюють даний статус;
- правосуб'єктність;
- основні права, свободи та обов'язки;
- правові принципи і правові гарантії¹;
- законні інтереси;
- громадянство² (або інший зв'язок чи відношення до держави);
- юридичну відповідальність.

Законний інтерес – це усвідомлена суб'єктом права необхідність задоволення своїх потреб способом, що допускається, але прямо не передбачений чинним законодавством. Суб'єктивне право, юридичний обов'язок і законний інтерес є об'єктами правової охорони.

Ознаки законного інтересу:

- законний інтерес виражається в простому юридичному дозволі, який можна сформулювати таким чином: «дозволено все, що прямо не заборонено»;
- законним визнається тільки інтерес, що не суперечить суспільним інтересам. Так, не можна назвати законним інтерес монополіста-виробника у встановленні надвисокої ціни на вироблений товар;
- забезпечує прагнення суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом. Наприклад, працівник має право зажадати підвищення заробітної платні, оскільки його благополуччя є його законним інтересом;
- визнається приводом звернення до компетентного органу (але тільки в певних випадках) якщо законний інтерес носить приватний характер,

¹ Правові гарантії – це сукупність правових засобів і способів, що визначають умови і порядок безперешкодної реалізації прав та свобод особи, а також їх охорону й надійний захист від протиправних посягань. До правових гарантій прав і свобод належать: гарантії кожного знати свої права та обов'язки; гарантії на судовий захист; гарантії на звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини; гарантії захисту прав у міжнародних судових установах чи відповідних органах міжнародних організацій; гарантії на самозахист прав і свобод; гарантії на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної державними органами, органами місцевого самоврядування та їх службовими і посадовими особами під час здійснення своїх повноважень; гарантії невиконання явно злочинних наказів чи розпоряджень; гарантії на юридичну допомогу; гарантії використання принципу презумпції невинуватості; гарантії відмови давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом; гарантії підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (Білозьоров С. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції: [монографія] / С. В. Білозьоров. – К.: Аванпост-прим, 2009. – С. 55, 59). Гарантії правового статусу: загальні (економічні; політичні, ідеологічні, соціальні, духовні); юридичні (конституційні, галузеві, відомчі, ефективна робота державних органів).

² Громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках (ст. 1 Закону України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р.).

наприклад, інтерес громадянина у встановленні його невинуватості. Загальні ж законні інтереси (наприклад, інтерес у благополуччі громадян похилого віку), як правило, не можуть слугувати підставою для звернення до державних органів;

– на відміну від суб'єктивного права законному інтересу не *відповідає чий-небудь обов'язок задовольняти останній* або сприяти його реалізації, проте ніхто не має права заборонити особі діяти заради здійснення своїх законних інтересів¹.

У правовій доктрині аналізується значна кількість правових статусів, але їх узагальнення дозволяє виокремити основні три *види*, що співвідносяться між собою як загальне, особливе й одиничне:

– *загальний правовий статус – це статус особистості як громадянина держави, члена суспільства*. Він визначається перш за все конституцією і не залежить від різних поточних обставин (переміщення по службі, сімейного стану, посади, виконуваних функцій), є єдиним і однаковим для всіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Зміна змісту цього статусу залежить від волі законодавця, а не від кожної окремої особи. Загальний правовий статус є базовим, вихідним для всіх інших;

– *спеціальний (родовий) правовий статус – відображає особливості положення певних категорій громадян (наприклад, іноземців, студентів, інвалідів, працівників правоохоронних органів тощо)*. Вказані соціальні групи, базуючись на загальному конституційному статусі громадянина, можуть мати додаткові права, обов'язки, пільги, передбачені чинним законодавством. Вдосконалення цих статусів – одне із завдань юридичної науки;

– *індивідуальний правовий статус – фіксує особливості правового положення конкретної людини у суспільстві*. Він є «проекцією» загального і спеціального статусів на конкретного індивіда, інакше кажучи, це сукупність персоніфікованих прав та обов'язків людини. Індивідуальний правовий статус є рухоми, динамічним, він змінюється разом з тими змінами, які відбуваються в житті людини.

Відмінність у правовому статусі осіб полягає в розбіжностях, пов'язаних з природними чинниками (статус дитини, статус пенсіонера, статус жінки) та у розбіжностях, пов'язаних із юридичними чинниками (статус депутата, статус в'язня, статус посадової особи)².

Суб'єкти права вступають у правові відносини з метою задоволення своїх інтересів і потреб. Інакше кажучи, для суб'єкта права правовідносини є юридично регламентованим способом досягнення певних соціальних благ. Ці *матеріальні, духовні й інші соціальні блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб суб'єктів, з приводу яких і заради досягнення яких вони вступають у правовідносини та наділяються взаємними суб'єктивними правами та*

¹ Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х.: Одиссей, 2010. – С. 192 – 193.

² Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 343.

юридичними обов'язками, називаються **об'єктами правовідносин**.

У правовій доктрині можна виокремити дві основні теорії відносно «об'єкта правовідносин». Так, *моністична теорія* (О.С. Юффе) визнає об'єктом правовідносин лише поведінку людей. *Плюралістична теорія* (М.С. Шаргородський) визнає багатоманітність об'єктів правовідносин.

Коло можливих об'єктів правовідносин визначається чинними нормативно-правовими актами. Усі можливі об'єкти правовідносин поділяють на такі **види**:

– *засоби виробництва* – об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт. Це можуть бути заводи, окремі верстати, машини, механізми тощо. Для суб'єкта, який займається інтелектуальною діяльністю, засобом виробництва може бути комп'ютер, для художника – пензлі, для письменника – автотурка тощо;

– *предмети споживання* – предмети, призначення яких полягає в задоволенні життєвих потреб людей (продукти харчування, одяг, житло тощо);

– *продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини* – твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори;

– *особисті немайнові блага людини* – здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність;

– *поведінка певних суб'єктів* – можливість відвідувати заняття в навчальному закладі, вистави в театрі, визначення в поведінці суб'єкта складу правопорушення;

– *результати поведінки суб'єктів* – ремонт побутової техніки, будівництво будинку;

– *гроші та цінні папери* – облігації, заставні розписки;

– *стан природних об'єктів* – заповідники, екологічна чистота водосховищ тощо.

У сучасній юриспруденції не визнається об'єктом правовідносин людина (яка може бути лише суб'єктом правовідносин). Разом з тим, історія людської цивілізації знає рабовласницькі відносини, при яких раб був об'єктом купівлі-продажу («річчю, що говорить»).

Об'єкт правовідносин необхідно відрізнити від об'єкта права, під яким розуміють предмет правового регулювання, тобто соціальна сфера, що піддається правовому впливу¹.

Правові відносини поєднують у собі фактичні відносини між людьми та юридичні норми, що регулюють ці відносини. Таким чином, зміст правовідносин складають права й обов'язки учасників правовідносин, закріплені у правових нормах, а також реальна поведінка учасників з реалізації цих прав і обов'язків та її результати. У зв'язку з цим розрізняють *юридичний* і *фактичний* зміст правовідносин.

Юридичний зміст правовідносин утворюють зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (сторін).

Суб'єктивне право розуміється як *встановлена нормами права міра можливої поведінки уповноваженої особи для задоволення її інтересів і потреб*,

¹ Поляков И. И. Теория права и государства : учеб. / И. И. Поляков. – О. : Фенікс, 2011. – С. 225.

яка забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.

Структура суб'єктивного права:

- *праводія*, тобто право поводити себе відповідним чином (право на свої дії);
- *правовикористання*, тобто можливість користуватись відомим соціальним благом;
- *правовимоза*, тобто право вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів, як мають юридичні обов'язки (право на чужі дії);
- *праводомагання*, тобто право звертатися до держави за захистом свого юридичного права, в тому числі, і використання міжнародного захисту конвенційних прав і свобод людини.

Види суб'єктивних прав:

– *громадянські (особисті)* (до них належать права: на життя, свободу і особисту недоторканність; недоторканість житла; охорону приватного життя; таємність листування й телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень; захист приватного життя особи; визначення національності; користування рідною мовою, а також свобода пересування й вибору місця проживання, свобода совісті (ст. ст. 27, 29 – 35 Конституції України));

– *політичні* (політичні права, пов'язані з наявністю громадянства України та на відміну від особистих прав, адресованих Конституцією України «кожному», належать тільки громадянам. Реалізація цих прав дає змогу громадянам брати участь у політичному житті суспільства, управлінні державою (ст. ст. 36, 38 – 40 Конституції України));

– *соціально-економічні* (належать до таких важливих сфер життя як власність, трудові відносини, здоров'я, відпочинок, і слугують забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших соціально-значущих потреб й інтересів особи (ст. ст. 13, 14, 41, 42 Конституції України – економічні; ст. ст. 43 – 49 Конституції України – соціальні), їх реальність робить державу соціальною, тобто такою, що забезпечує належний рівень життя людини, її вільний розвиток);

– *культурні* (до культурних прав і свобод належать право на освіту, свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. ст. 53, 54 Конституції України));

– *права-гарантії* (гарантії конституційних прав і свобод людини закріплені Конституцією України (ст. ст. 55 – 57, 59, 64). До них належать права на судовий захист, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, знання кожним своїх прав і обов'язків, правову допомогу, а також неприпустимість обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина).

Юридичний обов'язок – це покладена нормами права на зобов'язану особу й забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна здійснювати в інтересах уповноваженої особи.

Структура юридичного обов'язку включає:

- *зобов'язання дією*, тобто здійснювати певні дії;

– зобов'язання необхідною поведінкою, тобто не перешкоджати контрагенту користуватись тим благом, по відношенню до якого він наділений правом;

– зобов'язання виконанням, тобто реагувати на законні вимоги правомочної сторони;

– зобов'язання претерпінням (позбавленням), тобто нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, в тому числі, і необхідність держави-порушниці конвенційних зобов'язань понести встановлену відповідальність.

Аналіз положень Конституції України дозволяє виокремити наступні обов'язки громадян:

– неухильно додержуватись Конституції та законів України;

– не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей;

– сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом;

– подавати щорічно декларації про майновий стан та доходи за минулий рік;

– не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані збитки;

– захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України;

– шанувати державні символи України;

– відбувати військову службу відповідно до закону¹.

Невиконання юридичного обов'язку є юридичним фактом для виникнення правоохоронних відносин, в межах яких реалізується юридична відповідальність.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин закріплений у нормах права своєрідним юридичним сценарієм правовідносин і визначає те, як вони повинні забезпечуватись у реальній дійсності.

Фактичний зміст правовідносин – це рівень реального здійснення юридичних прав і обов'язків учасниками правовідносин.

Фактичний зміст правовідносин показує, в якій мірі фактична поведінка їх учасників відповідає юридичному змісту правовідносин, тобто те, як вони відбуваються або відбулися у реальній дійсності. Виходячи з цього, можна стверджувати, що будь-яке правопорушення є результатом невідповідності фактичного змісту певних правовідносин його юридичному змісту.

Розглянемо такі правовідносини, як навчальні заняття у вищому закладі освіти з точок зору деяких складових його юридичного та фактичного змісту.

Елементом юридичного змісту цих правовідносин є обов'язок студентів своєчасно, без запізнь з'явитись в аудиторії для проведення заняття, якісно підготуватись до семінарських і практичних занять, не користуватись шпаргалками при написанні контрольних робіт та при підготовці до відповіді на екзаменах тощо.

Те, наскільки своєчасно студенти з'являються в аудиторії, реальний рівень

¹ Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 98 – 99.

підготовки до занять та іспитів, реальна кількість студентів, які не користуються шпаргалками, утворюватимуть фактичний зміст даних правовідносин.

Юридичний зміст є завжди типовим для певного виду правовідносин, а фактичний зміст – завжди унікальний, неповторний. Наприклад, всі покупці супермаркету здійснюють юридично однакові дії (оплачують ціну купленого товару), але фактична поведінка у кожного різна (різні товари, суми грошей, наявність або відсутність дисконтних карток тощо)¹.

9.3 Юридичні факти: поняття та класифікація

Зародження юридичних фактів, а саме виокремлення підстав виникнення правовідносин відбувається в римському праві (II – III ст.). В Інституціях Гая, Юстиніана закріплювалися такі з них як контракт, делікт, квазіделікт. Пізніше ще однією підставою виникнення правовідносин визнавали односторонню угоду. Дефініції юридичного факту римські юристи не сформулювали. Виокремлення підстав виникнення правовідносин стало загальноприйнятим і було закріплено в Кодексі Наполеона (фр. Code Napoléon). Дефініція юридичного факту з'являється на початку XIX ст. та вводиться в науковий обіг німецьким правознавцем Ф.К. фон Савіньї, який визначає юридичний факт як події, що викликають виникнення або завершення правовідносин. Вважають, що формулювання поняття юридичного факту зумовив розвиток цивільного права, а саме розвиток майнових відносин вимагав їх детальної регламентації, тому виникла потреба в поняттєвому апараті, в тому числі й визначення загального поняття юридичного факту.

Юридичний факт має *матеріальну* і *нормативну* (формально-юридичну) складові. *Матеріальна* складова цього явища така, що юридичні факти – це явище об'єктивної реальності, а *нормативна* складова полягає у тому, що це не просто реальні обставини соціальної ситуації, а такі, які можуть бути піддані юридичній оцінці (кваліфікації на основі норми права) в процесі дії механізму правового регулювання. Середовищем походження юридичних фактів є саме життя, всі вони в першу чергу є обставинами², крім того, доповнення цієї матеріальної складової частинкою соціальною³, дозволить вести мову про всебічність, повноту явища, що досліджується. Розуміння під матеріальною складовою юридичного факту соціальних обставин, з якими норма права пов'язує правові наслідки, поєднує юридичний процес з рухом фактичних суспільних відносин, дозволить акцентувати увагу суб'єктів права на ретельному аналізі явищ реального життя, націлить правозастосовувача на

¹ Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х.: Одіссея, 2010. – С. 186.

² Обставина – 1) це явище, подія факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось; 2) сукупність умов, за яких що-небудь відбувається (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2009. – С. 819).

³ Соціальний, -а, -е. – 1) пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський. // *Породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу* // Існуючий у певному суспільстві. // Здійснюваний у суспільстві (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2009. – С. 1360).

пошук матеріального коріння правової форми.

Юридичний факт, з одного боку – це конкретні обставини соціальної ситуації як підстава виникнення правових наслідків, а з іншого – це правова модель (у формі вироку, рішення суду, різних правових актів і т.п.). Утворюючи факт модель, потрібно враховувати, що він містить ознаки не лише зазначеної конкретної соціальної ситуації, а й ознаки, які не входять до структури даного явища. Модель юридичного факту закріплюється в нормі права (або декількох нормах). Між гіпотезою норми права і моделлю факту не слід ставити знаку рівності адже вони не співпадають за обсягом – модель фактичного складу може бути закріплена в гіпотезах декількох норм права.

Юридичний факт – це конкретні соціальні обставини, які мають значення для суб'єкта права у зв'язку з реалізацією його потреб та інтересу, властивості яких описано в нормі права як знання про умови, що викликають юридичні наслідки.

Перевага цього визначення полягає в тому, що в ньому відображено чотири площини інтерпретації юридичного факту – фактичну, персонативну¹, нормативну й комунікативну, а саме: по-перше, дане визначення міцно пов'язує факт з рухом конкретних суспільних відносин; по-друге, враховує специфіку правової форми – широке використання правових моделей юридичного факту (юридичних актів, презумпцій, фікцій); по-третє, націлює суб'єкта права на виявлення не тільки матеріальних, але й юридичних ознак досліджуваного явища; по-четверте, акцентується увага на тому, що правові наслідки настають не самі по собі, при наявності тільки соціальних обставин, а опосередковуються спеціальною, суб'єктивною, юридично цілеспрямованою діяльністю суб'єктів права. В цій дефініції юридичного факту відображені всі стадії її розвитку: від аналізу конкретних ситуацій до їх абстракції та відповідних юридичних наслідків. Разом з тим наведена дефініція юридичного факту, це лише один із підходів у межах традиційного розуміння юридичних фактів².

До найбільш суттєвих **ознак юридичних фактів** необхідно віднести, те що вони:

– як *правило конкретні та індивідуальні*. Юридичні факти представляють собою конкретні обставини соціальних ситуацій, що існують у певній точці простору і часу. Якщо мова йде про факти-діяння, то конкретність діяння означає, що вони вчинені (або не вчинені) певними суб'єктами і несуть конкретний соціальний правовий зміст. Конкретність юридичних фактів-подій виражається в тому, що вони відбуваються в певній місцевості та визначений проміжок часу. Індивідуальність юридичних фактів пов'язана з тим, що юридичне значення присвоюється лише тим обставинам, які можуть слугувати ознакою або причиною наявності певних інтересів або задовольняти потреб суб'єктів правових відносин;

¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: [монографія] / О. В. Тарасов. – Х.: Право, 2014. – С. 144.

² Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів / А. М. Завальний // Юридичні факти в системі правового регулювання: зб. наук. праць. Матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.); за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. – К.: Дакор, 2015. – С. 232.

– знаходять свій зовнішній вияв у соціальних ситуаціях і пов'язані з їх наявністю або припущенням стосовно їх наявності, або з їх відсутністю. Необхідно враховувати, що юридичне значення можуть мати не тільки позитивні (існуючі, наявні) обставини соціальних ситуацій, але і так звані негативні факти (відсутність родинних зв'язків, іншого зареєстрованого шлюбу). Крім того, в певних ситуаціях закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних фактів може призвести до відповідних юридичних наслідків (правова презумпція);

– несуть у собі інформацію про суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання. Юридичними фактами виступають лише такі обставини, що мають значення для суб'єктів права та детерміновані їх інтересами які в подальшому знаходять своє закріплення в суб'єктивних правах і юридичних обов'язках. Позбавлені змісту з соціальної точки зору, події та діяння не можуть мати й юридичного значення;

– безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права. Більшість юридичних фактів вичерпно визначені в нормі права. Проте існує категорія індивідуально визначених фактів, які лише в загальному вигляді (побічно) передбачені в законодавстві;

– зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Юридичні факти мають правове значення лише в тому випадку, якщо вони належним чином оформлені та засвідчені. Перетворення обставин соціальних ситуацій в юридичні факти здійснюється в процесуальній формі у вигляді прийняття нормативних актів. Складність цього процесу полягає у тому, щоб максимально врахувати фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі та узагальнено сформулювати їх в інтересах суспільства та держави;

– викликають передбачені нормами права юридичні наслідки (не тільки виникнення, існування, призупинення, зміну, припинення або відновлення конкретних правовідносин, а й набуття або виникнення правосуб'єктності).

У залежності від зв'язку з елементами правової системи виділяють основну та додаткову функції юридичних фактів. Основна функція юридичних фактів у правовому регулюванні є залучення суб'єктів права до правовідносин та породження правосуб'єктності, її набуття або виникнення. До додаткових функцій юридичних фактів відносять: функцію гарантії законності; функцію попереднього впливу норм права на суспільні відносини; творчу функцію у вигляді умов формування похідних правовідносин, що обумовлені похідним характером правових норм.

Класифікація юридичних фактів дозволяє відобразити закономірності їх розвитку та допомагає розкрити зв'язки між ними. Класифікація юридичних фактів також має теоретичне і практичне значення. У теоретичному плані класифікація сприяє точному і неухильному відбору та закріпленню юридичних фактів в нормах права. З практичної сторони класифікація допомагає зрозуміти специфіку юридичних фактів, що є необхідною умовою для реалізації права.

Критеріями класифікації юридичних фактів є: вольовий; відношення до права; спрямованість волі на правові наслідки; за складом та ін.

За вольовим критерієм всі юридичні факти поділяються на діяння та події. **Діяння** – юридичні факти, настання яких залежить від волі суб'єктів права (вчинки людини, акти державних органів і таке інше). Під діянням в юридичній науці розуміють не тільки активні дії (угоди, адміністративні акти), але і бездіяльність суб'єктів права у тих випадках, коли норма права зобов'язує їх до активних дій (наприклад, надання медичної допомоги). **Юридичні факти-події** визначаються як *обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості людини* (наприклад, смерть людини, спливання часу, явища стихійного характеру тощо).

Події як юридичні факти **класифікують:**

– *за походженням*: абсолютні події, що виникають повністю незалежно від волі людини; відносні події, причинами зародження яких може частково бути воля людини, але в своєму подальшому розвитку вони виходять з-під контролю;

– *за періодичністю виникнення*: унікальні і такі, що повторюються (періодичні);

– *за часом існування*: моментальні (випадки) і протягом певного часу (явища, процеси);

– *за кількістю учасників*: персональні, колективні, масові (з визначеною і не визначеною кількістю осіб, що приймають участь);

– *за наслідками*: зворотні та незворотні.

Поширеним різновидом юридичних фактів-подій є строк. **Строки як юридичні факти** події можуть бути **класифіковані:**

– *за характером визначення*: імперативні (не можуть бути змінені за згодою сторін) та диспозитивні (можуть бути змінені сторонами);

– *за ступенем визначеності*: абсолютно визначені; відносно визначені і невизначені;

– *за цільовим призначенням*: породжуючі правові наслідки; припиняючі правові наслідки;

– *в залежності від того, в яких галузях застосовуються*: профілюючі, процесуальні та спеціальні.

За відношенням до права юридичні факти-діяння прийнято поділяти на **правомірні** і **протиправні**. **Правомірні діяння** як юридичні факти **класифікують:**

– *за суб'єктом*: діяння громадян, спільнот, держави;

– *за спрямуванням волі на юридичні наслідки*: **юридичні акти** (діяння, що в різному ступені виражають волю учасників і що впливають на їх поведінку), **юридичні вчинки** (діяння, з якими норма права пов'язує юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії незалежно від того чи була спрямована ця дія на такі наслідки, чи ні), **результативні правові дії** (є підвидом юридичних вчинків, що реалізуються в дії, з якою норма права пов'язує правові наслідки в силу досягнення діями відомого практичного результату, що виражається в об'єктивованій формі, наприклад, недієздатна особа створила шедевр мистецтва);

– *за галузеву належністю*: профілюючі, процесуальні та спеціальні;

- за способом здійснення: особисто, через представника;
- за способом документального закріплення: оформленні, неформленні;
- за способом вираження: мовчання, жест, дії, бездіяльність.

Протиправні діяннн як юридичні факти класифікують за такими ознаками:

- за ступенем суспільної небезпеки: злочини та проступки;
- за суб'єктом: діяння індивідів, організацій;
- за об'єктом: проти особи, суспільного і державного ладу, в сфері економіки тощо;
- за галузями права: кримінальні, адміністративні, трудові та інші;
- за формою вини: навмисні, необережні;
- за мотивом: хуліганські, корисливі та ін.

За складом юридичні факти поділяються на прості та складні. **Прості юридичні факти** – це конкретна фактична передумова, що складається з одного елементу – юридичного факту. **Складні** являють собою певну сукупність елементів одного юридичного факту або (та) сукупність декількох юридичних фактів необхідних для настання правових наслідків. **Складні юридичні факти** поділяються на: фактичні системи; складові юридичні факти; факти правовідносини; фактичні склади.

За формою прояву юридичні факти поділяються на позитивні та негативні. **Позитивні юридичні факти** – це обставини, з наявністю яких норми права пов'язують певні наслідки. **Негативні юридичні факти** – це обставини, з відсутністю яких норми права пов'язують певні правові наслідки (наприклад, відсутність у особи хвороби, що перешкоджає вступу до вищого навчального закладу із специфічними умовами навчання).

При дослідженні класифікації юридичних фактів слід врахувати і наявність юридичних фактів з дефектом їх матеріальної складової – презумпцій і фікцій.

Правовою презумпцією називають закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до певних юридичних наслідків.

Види презумпцій:

За вірогідністю припущення:

– презумпції, що не можуть бути спростовані (неспростовні) – це такі припущення щодо існування повного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітньої особи);

– презумпції, що можуть бути спростовані (спростовні) – це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (наприклад, презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

За сферою обігу:

– загально-правові презумпції – визнаються такими, що мають значення юридичних фактів у всіх галузях права (наприклад, презумпція знання опублікованих законів);

– галузеві презумпції – діють у межах однієї галузі права (наприклад,

цивільно-правова відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки, який завдав шкоди особі або її майну; його вина передбачається, якщо шкода не була викликана грубою необережністю або умислом потерпілого).

За ступенем обов'язковості:

– *юридичні* – презумпції, які прямо закріплені в юридичних нормах і тому безумовно обов'язкові для усіх (наприклад, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, презумується, що його батьком є законний чоловік його матері);

– *фактичні* – презумпції, що не отримали закріплення в праві. Так, презумпція наявності права власності у власника речі прямо в законодавстві не закріплена, тому, якщо хтось виявить бажання відібрати цю річ у власника, йому доведеться довести в суді, що в нього є титул права власності на предмет спору¹.

За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріально-правові* – правові положення про наявність (відсутність) певного юридичного факту при існуванні інших фактів, які можуть мати відношення до іншого суб'єкта цих правовідносин або невизначеного кола осіб; слугують передумовою для існування процесуальної презумпції; вступають в дію тільки при доведенні умов їх застосування; завжди можуть бути спростовані шляхом доведення про відсутність фактів, при наявності яких вони застосовуються;

– *процесуально-правові* – виключають необхідність доказування для винесення рішення або вказують суб'єкта, на якого покладається тягар доказування під час розгляду юридичної справи, чим встановлюється порядок застосування норм процесуального права; мають передумовою матеріально-правову презумпцію; завжди витікають з норми права та розподіляють тягар доказування суворо визначено, а не приблизно; не можуть бути спростовані, якщо матеріально-правова презумпція є неспростовною.

Окремо слід наголосити на «наборі» презумпцій, що існують у сфері правоохоронної діяльності (презумпція знання закону; презумпція невинуватості; презумпція добропорядності громадянина; презумпція нерозуміння суспільної небезпеки свого діяння особою, що не досягла на момент вчинення злочину віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; презумпція цивільно-правової дієздатності дорослої фізичної особи; презумпція об'єктивності суб'єкта правозастосування тощо).

Своєрідним юридичними фактами є і **юридичні фікції**. Юридична фікція була відома ще римському праву (*fictio* – вигадка). Р. Ієрінг характеризував її як юридичну неправду, освячену необхідністю; вона дозволяє уникати труднощів, замість того, щоб переборювати їх, і являє собою свого роду «технічний обман»². **Юридична фікція** – це засіб юридичної техніки, за допомогою якого

¹ Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учеб. / Л. И. Спиридонов. – М. : Фирма Гардарина, 1995. – С. 200.

² Ієрінг Рудольф фон. Дух римського права на різних ступенях его розвитку : Пер. с 3-го испр. нем. изд. – Ч. 1 – / [Соч.] Рудольфа Ієрінга, орд. проф. прав. в Геттингене. – Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К^о, 1875. – 212 с.

конструюється явно не існуюче положення (відношення або стан), що визнається існуючим та володіє імперативністю, який відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації незаповнюваної невідомості, що закріплене нормою права. Приклад юридичної фікції наведений в ч. 3 ст. 46 ЦК України, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини – це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима. Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони – юридичні факти, а з іншого – регулятори суспільних відносин. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але і необхідним.

Види юридичних фікцій¹:

За метою використання, застосування:

– легальні:

• у залежності від їх обумовленості тими чи іншими реаліями:

▪ породжені реаліями юридичної науки:

– статичні (поняття юридичної особи, екстериторіальність і т. ін.);

– динамічні (наприклад, «якщо повідомлення про відкликання оферти² надійшло раніше або одночасно з самою офертою, оферта вважається не отриманою»).

▪ породжені антропогенними факторами (наприклад, особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи).

• за галузевою ознакою:

▪ матеріальні:

– цивільно-правові (фіктивне банкрутство, фіктивний правочин);

– сімейно-правові (фіктивний шлюб, фіктивне усиновлення) та ін.

▪ процесуальні:

– цивільно-процесуальні (зміна адреси під час провадження по справі);

– кримінально-процесуальні (фікція істини в кримінальному процесі) та ін.

– **негативні** (або фікції «тіньових» технологій – різні фіктивні конструкції, що використовуються в протиправних цілях):

• фіктивні події;

• фіктивні стани.

За джерелом виникнення:

– конституційні;

– що містяться в законах;

– що містяться в підзаконних актах (у тому числі відомчих і локальних).

Разом з тим, юридичні фікції виникають не тільки на рівні національного

¹ Курсова О. А. Фікції в російському праві: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Курсова Оксана Александровна. – Н. Новгород, 2001. – 193 с.

² Оферта – це письмова пропозиція продавця, відправлена можливого покупцю, про продаж відповідної партії товару на визначених продавцем умовах.

законодавства, тому, на нашу думку, доречно виокремити також фікції, що містяться в міжнародно-правових актах (наприклад, фікція загальної волі держави або фікції державоподібних утворень).

Правові презумпції та фікції явища схожі в окремих моментах, навіть за певних обставин можуть сполучатися одна з одною, але в той же час досить різнопорядкові, щоб ототожнювати їх. Так, З.М. Черніловський у своїй статті приводить досить цікавий приклад подібного сполучення з французького права, в якому передбачається, що у випадку одночасної загибелі чоловіка та дружини в авіаційній або автомобільній катастрофі, чоловік вважається померлим першим, його майно переходить до дружини, а від неї – до її родичів. Таким чином, заснована на медичній статистиці презумпція більшої тривалості життя жінок перетворюється в цьому випадку в юридичну фікцію¹.

Правові аксіоми *представляють собою самоочевидні інститути, що не потребують доказів.* За своєю соціальною природою вони відображають достовірні знання, що вироблені людством і зафіксовані в нормах права, або такі, що витікають з їх змісту. *Це найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем.* Аксіома в сфері юриспруденції, на наш погляд, це припущення про фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі, їх адекватності гіпотезам норм права (юридичним фактам). Соціальна цінність аксіом полягає у тому, що вони використовуються не тільки як докази, але і впливають на долю інших юридичних фактів в їх складних складах.

Теорія та правозастосовна практика опираються на аксіоми як на докази, вихідні засади. Окремо взяті або в сукупності вони виступають юридичними фактами, породжуючи відповідні наслідки (будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого або платника податків; закон зворотної сили не має; що не заборонено, те дозволено; один свідок – не свідок тощо).

Правові аксіоми повинні містити знання про:

– *правові стимули* – правові спонукання до законослухняної поведінки, які створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (наприклад, пільга, право на власність тощо);

– *правові обмеження* – правові стримування протиправної поведінки, які створюють умови для задоволення інтересів контр-суб'єкта, охорони і захисту суспільства (наприклад, обмеження дієздатності дітей; встановлені законом виборчі обмеження тощо).

Завдання юридичної науки – здійснити добір таких правових аксіом, додержання яких виключало б розбіжність поведінки людини з законом. Завдання юридичної практики – впровадити їх у правосвідомість громадян через ефективну професійну діяльність юриста-фахівця.

Правові аксіоми відрізняються від правових презумпцій тим, що, по-перше, аксіоми неспростовні, а презумпції навпаки, можуть бути спростовані,

¹ Черніловський З. М. Презумпції і фікції в історії права / З. М. Черніловський // Советское государство и право. – 1984. – № 1. – С. 104.

по-друге, аксіома містить стверджувальні або заперечувальні судження, являючи собою очевидні та достовірні знання, а презумпція таких властивостей не має – це лише приблизне узагальнення, що підтверджує (спростовує) знання про клас фактів, про нові знання, наукове передбачення.

Також, розглядаючи специфічні юридичні факти слід згадати про преюдиції. **Преюдиція** – *виключення заперечуваності юридичної вірогідності одного разу доведеного факту*. Якщо суд або інший юрисдикційний орган уже встановив певні факти (після їх перевірки і оцінки) й закріпив це у відповідному документі, то вони визнаються преюдиціальними – такими, що при новому розгляді справи вважаються встановленими, істинними, такими, що не потребують нового доказування. Як справедливо зазначає В.С. Ковальський, у правоохоронній діяльності досить поширеним є правило преюдиційності, за яким встановлені уповноваженою особою юридичні факти або правовідносини апріорі є істинними. Ці юридичні факти можуть бути переглянуті лише при додержанні певних процедурних правил (слідчі документи – за вмотивованим поданням прокурора або обґрунтованим оскарженням адвоката тощо)¹.

Таким чином, правові презумпції, юридичні фікції, преюдиційні факти та правові аксіоми, будучи юридичними фактами, не лише створюють сприятливу обстановку в правотворчості та правозастосовній практиці, але і є підставами складних правовідносин із захисту та охорони прав та законних інтересів особи, суспільства і держави, в чому і полягає їх соціальна цінність.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення правовідносин. Якими ознаками вони характеризуються?
2. Які Ви знаєте наукові підходи до розуміння поняття «правові відносини».
3. За якими критеріями здійснюється класифікація правовідносин?
4. Розкрийте юридичний і фактичний зміст правовідносин.
5. Покажіть співвідношення змісту і складу правовідносин.
6. З яких елементів складається правосуб'єктність фізичних осіб?
7. Як співвідносяться поняття «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин»?
8. Що визнається об'єктом правовідносин за моністичною та плюралістичною теоріями?
9. Які елементи складають зміст суб'єктивного юридичного права та суб'єктивного юридичного обов'язку?
10. Дайте визначення юридичного факту, за якими критеріями вони класифікуються?

¹ Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.]; відп. ред. Я. Ю. Кондрагєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 12.